

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.114>
УДК: 910.2:94(443.61)"18/19"

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Дар'я РОМАНЕНКО,

студентка
Факультету романо-германської філології
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: doromanenko.if21@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-6264-7112

Oleh IVANYUK,

Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Daria ROMANENKO,

Student at the Faculty
of Romance and Germanic Philology,
Borys Grinchenko
Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

Місто, яке не спить: Париж у тревелогах мандрівників з Наддніпрянської України (19 — початку 20 ст.)

У статті розглядається коло питань, пов'язаних із подорожами до Парижа мандрівників з Наддніпрянської України у 19 — на початку 20 ст. На основі їх подорожніх записок реконструюється образ французької столиці. Основою для наукової розвідки стали подорожні записки, укладені у різний час військовими, науковцями, людьми мистецтва. Їх особливістю є суб'єктивний і емоційний характер описів, відсутність чіткої структури та нерівномірність щодо викладу матеріалу. Автор свідомо використав подорожні записки, створені у різні десятиліття людьми, які походили з різних суспільних верств, зокрема: М. Башкірцевою, К. Галаган (старшою), О. Краснокутським, Г. Лукомським, М. Лучицькою, М. Рігельманом, К. Скальковським та іншими. З'ясовано, що увага мандрівників концентрувалася на кількох аспектах, пов'язаних із міським простором, зокрема на описах ландшафтів, атмосфері Парижа, архітектурних пам'ятках, соціальних явищ, які були мало поширені або взагалі відсутні у Російській імперії.

Ключові слова: подорожні записки, Париж, мандрівники, міський простір, архітектурні пам'ятки, туризм, соціокультурне життя.

The City that does not Sleep: Paris in the Travelogues of Voyagers from Dnieper Ukraine (19th — early 20th Centuries)

The article investigates the records of travellers from Dnieper Ukraine about their visits to Paris in the 19th — early 20th centuries with the aim of reconstructing the image of the French capital. The study is based on travel notes compiled at various times by military personnel, scholars, and individuals involved in the arts. The travelogues are characterized by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. The author deliberately investigated travel notes created over different decades by individuals from diverse social strata, including M. Bashkirtseva, K. Halahan (senior), O. Krasnokutsky, H. Lukomsky, M. Luchytska, M. Rigelman, K. Skalkovsky, and others. The result of the research is an attempt to form a comprehensive and relatively objective image of the city, emphasizing the changes that occurred over the century. In the course of the investigation, it was established that the attention of travellers from Dnieper Ukraine, who visited Paris, was focused on several aspects related to urban space, including landscape descriptions, the atmosphere of Paris, architectural landmarks, and social phenomena that were less common or entirely absent in the Russian Empire. The transmission of their own romantic fascination with the city was also highlighted in the travelogues. However, there were occasional attempts at scholarly investigations that drew on geographical, historical, ethnographic, and statistical information borrowed by the authors of travel notes from surveys conducted by predecessors, materials from the French press, official publications of government institutions, and local authorities. The images of Paris created

by various wanderers from Dnieper Ukraine had a subjective and emotional character. Nevertheless, they allow identifying the main trends in the development of urban space during the specified period and characterizing both external changes and shifts in the social environment that took place over the century.

Key words: travel notes, Paris, travellers, urban space, architectural landmarks, tourism, socio-cultural life.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Іванюк О., Романенко Д., 2024

Важко розпочати опис цього нового Вавилона;
слова губляться під час розглядання чудових,
незвичайних громад будівель! —
Слабке перо не в змозі висвітлити враження
цих дивовижних видів!

О. Краснокутський

Подорожі до Франції з теренів Московії беруть свій початок ще у першій половині 18 ст. Країна стала популярною через відвідування її у 1717 р. царем Петром I. Проте вже наприкінці століття через революційні події в країні Російська імперія вдалася до припинення дипломатичних відносин, що значною мірою ускладнило подорожі. Лише після франко-російської війни, до середини століття, зв'язки вдалося поступово поновити, й це створило умови для мандрів до Франції.

Ціллю подорожей були лікування й відпочинок, бажання здобути нові досвід і враження, знайомство з європейською культурою, відвідини місцевих магазинів, що цілком можна було б назвати туризмом. Тривалість перебування у Франції залежала від мети і становила від кількох днів до кількох років. Свої враження від побаченого й відчутого мандрівники фіксували у листах, щоденниках, подорожніх записках і мемуарах.

Дослідження тревелогів вихідців з теренів Російської імперії, які мандрували до Франції, набули свого розвитку наприкінці 20 ст. У 1994 р. Мішель Нікьо (Michel Niqueux) було опубліковано статтю, у якій аналізувалося сприйняття Франції і французів подорожніми, які відвідали країну

у 18–19 ст. Автор умовно поділив мандрівників з теренів Російської імперії на дві групи: ті, які захоплюються побаченим, і ті, які критикують країну, політику, суспільство, повсякдення⁶⁸². Розвиток туристичної галузі у 19 ст. на півдні Франції висвітлює дослідження Марка Бойера (Marc Boyer). Він акцентував увагу на причинах подорожей, визначав вплив вихідців з Російської імперії на інфраструктуру тощо⁶⁸³.

На початку 21 ст. проблема набула актуальності й в українських наукових колах. Дослідники зацікавилися подорожніми записами дворянської еліти Наддніпрянської України. Зокрема, низку текстів особистого походження, які розглядають подорожі за кордон, зокрема до французьких земель, осіб з родини Галаганів і людей їхнього кола опублікували Марина Будзар і Євген Ковальов⁶⁸⁴.

Мета статті — на основі подорожніх записок мандрівників з Наддніпрянської України реконструювати образ французької столиці, створений в їхніх текстах.

Упродовж 19 ст. Париж відкривали для себе Олександр Краснокутський⁶⁸⁵, родина Галаганів, Максим Ковалевський, Іван і Марія Лучицькі, Микола Рігельман⁶⁸⁶, Костянтин Скальковський⁶⁸⁷. На початку 20 ст. там побували Георгій Лукомський⁶⁸⁸, Максиміліан Волошин та інші.

⁶⁸² Niqueux M. La France et les Français vus par les voyageurs russes (XVIII–XIX siècles) // La Revue russe. 1994. No 6. pp. 59–69.

⁶⁸³ Boyer M. L'invention de la Côte d'Azur: l'hiver dans le Midi. Ed. de l'Aube. 2002. 384 p.

⁶⁸⁴ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 2019.

⁶⁸⁵ Краснокутський Олександр Григорович — син Київського губернського прокурора, брат декабриста С. Г. Краснокутського, генерал-майор, учасник франко-російської війни 1812–1814 рр. Автор праць «Дневные поездки в Константинополь...» (1815), «Ландек в Силезии. Описание 1813 года» (1813), «Взгляд русского офицера на Париж... в 1814 году» (1819).

⁶⁸⁶ Микола Рігельман народився у 1817 р. на Чернігівщині. Навчався у Московському університеті. Упродовж семи років служив у канцелярії московського цивільного губернатора, а з 1845 р. — у канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Неодноразово залучався до роботи Київської археографічної комісії. Упродовж 1850–1854 рр. обіймав посаду директора другої Київської гімназії та училища Київської губернії. Дійсний член Київського слов'янського благодійного товариства, Київського відділення Російського музичного товариства й товариства прихильників російського письменства. Автор низки публіцистичних творів зокрема «О крестьянском вопросе в Малороссии», «Голос из Киева» тощо.

⁶⁸⁷ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився в Одесі. Навчався у Рішельєвському лицейі й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁶⁸⁸ Лукомський Георгій — український художник і мистецтвознавець.

Перші враження від Парижа трансливали російські офіцери, які були «вимушеними мандрівниками», оскільки перебували у складі військ, що увійшли до міста під час так званих Наполеонівських війн. Згодом, упродовж 19 ст., до Франції подорожували переважно представники дворянської еліти або науковці та митці. Приваблювали їх кліматичні курорти, бали, вечірки, можливість продовжити освіту і послухати лекції провідних науковців і, власне, атмосфера французької столиці. Не залишали байдужими мандрівників й щорічні кінні перегони. Сезон змагань тривав з березня до червня і приводив до Парижа значну кількість заможних людей з різних європейських країн. У цей час К. Скальковський порівнював місто з кабаком, до якого заїжджають на кілька тижнів⁶⁸⁹. Париж був переповнений натовпами іноземців і знайти номер у готелях було майже неможливо.

Ті, хто мав бажання оселитися у місті на тривалий час, шукали приватне житло для оренди. Хоча винаймати помешкання не було дешевим задоволенням навіть для дворянської еліти Наддніпрянської України. Так, Катерина Галаган (старша)⁶⁹⁰ у листі до сина Григорія писала: «Ми знайшли квартиру в Rue Caumartin № 27, у гарній вулиці у центрі міста, сплачуємо за усе 510 франків на місяць, на 2 місяці...»⁶⁹¹.

Ті ж мандрівники, які планували перебувати у місті упродовж кількох років, за бажанням могли придбати собі помешкання або збудувати його за власним планом. Проте для цього необхідно було мати достатню фінансову спроможність, оскільки як вартість землі під забудову, так і ціна на вже готові будівлі просто вражали. Наприклад, щоб придбати невеличкий готель, необхідно було мати від 60 до 700 тис. франків. Вартість землі під забудову, власне, як і вартість оренди, залежала від місця розташування. Щоб придбати квадратний метр на Єлисейських полях — необхідно було заплатити 1–2 тис. франків. На околицях Парижа він коштував 300–600 франків⁶⁹².

Одним з перших, хто залишив надзвичайно детальний опис Парижа початку 19 ст., був

О. Краснокутський. Він зазначав, що місто переважно розташоване на рівнинах, які розкинулися по обидва береги річки Сени. Париж поділявся на дванадцять округів, кожен з яких мав власне адміністрування. У місті налічувалося біля 30 тис. будинків, 1062 вулиці, 117 провулків, 56 застав і виїздів, 49 набережних, 16 мостів, 18 бульварів, 10 площ, 5 ринків, 10 в'язниць і 24 казарми⁶⁹³.

За його відомостями, чисельність жителів Парижа сягала понад 580 тисяч. До них додавалося ще приблизно 50 тис. осіб з інших місцевостей, які не мали постійного місця проживання⁶⁹⁴. Своє враження від чисельності населення О. Краснокутський описував так: «навіть повітря іноді стискається від безперервного багатолюдства...»⁶⁹⁵.

Розміри міста і його значна перенаселеність⁶⁹⁶ сприяли появі у повсякденному житті мандрівників з Наддніпрянської України терміну «новий Вавилон», який став часто вживаним у подорожній літературі для позначення Парижа. Особливої актуальності він набув у другій половині 19 ст., коли Франція зазнала впливу міграційних процесів. Цей час для країни був періодом своєї міграційної кризи. Її результатом стало стрімке збільшення чисельності іноземних переселенців як у Франції в цілому, так і у Парижі зокрема. Вони потрапляли до країни з депресивних регіонів Іспанії, Італії, Швейцарії, Бельгії, Німеччини та інших країн. Основною метою переселення був пошук роботи і засобів до існування.

За твердженнями К. Скальковського, станом на 1851 р. у країні налічувалося іноземців 37 8561 людина. За переписом 1886 р. їх було зафіксовано 1 115 214 осіб, що становило 3 % від загальної чисельності населення⁶⁹⁷. З них майже 200 тис. вже народилися у Франції. У царині економіки вони поступово почали складати потужну конкуренцію місцевому населенню. Зрештою К. Скальковський констатував, що у Парижі іноземці працюють де завгодно. Єдиними сферами, де домінували французи, були сутенерство й утриманство. За інформацією поліції, тут було задіяно майже 100 тис. осіб⁶⁹⁸.

⁶⁸⁹ Скальковский К. А. В Париже. Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1902. С. 94.

⁶⁹⁰ Катерина Галаган (старша) — Катерина Василівна Галаган, мати Григорія Галагана.

⁶⁹¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 367.

⁶⁹² Скальковский К. А. В Париже... С. 299.

⁶⁹³ Краснокутский А. Взгляд русского офицера на Париж, во время вступления государя императора и Союзных войск в 1814 году. Санкт-Петербург, 1819. С. 10.

⁶⁹⁴ Там само. С. 10.

⁶⁹⁵ Там само. С. 8–9.

⁶⁹⁶ Жодне з міст Наддніпрянської України на початок XIX ст. не могло похизуватися таким рівнем урбанізації. Якщо О. Краснокутський визначає чисельність жителів Парижа у цей час у 580 тис. осіб, то наприклад, Одеса — одне з найбільш густонаселених міст Наддніпрянщини — лише наприкінці XIX ст. мало 403 815 тис. жителів (Подано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 47. Одесса. Санкт-Петербург, 1904. С. IV). У свою чергу лише на 1 січня 1900 р. кількість жителів у Києві досягла 26 5361 особи (Подано за: Список населенных мест Киевской губернии. Киев, 1900. С. 9).

⁶⁹⁷ Скальковский К. А. В Париже... С. 208.

⁶⁹⁸ Там само. С. 209.

Проте переважна більшість мандрівників майже не приділяла уваги соціальним чи економічним проблемам французької столиці й роздумам про глобальні трансформаційні процеси, що відбувалися у міському просторі. Знайомство з Парижем і споглядання повсякденного життя швидше формувало емоційні враження від атмосфери міста й особливостей соціокультурного життя, які детально нотувалися у подорожніх записках.

Перше, що впадало в око усім, хто відвідував «новий Вавилон», так це багатолюдність і безкінечна метушня, яка, здавалося, цілковито поглинула місто. Зокрема, письменник і кримознавець Євгеній Марков⁶⁹⁹ нотував: «Море будинків, величезних, тісних, однакових, у цей бік, у той бік, на Схід, Захід і Південь, не можна ні вибратися, ні побачити берег... Ви попалися, ви охоплені навколо хвилями Парижа. Море вулиць, що ніде не закінчуються, скрізь переплітаються, море народу на цих вулицях, що відходить, приливає, що гуде... Натовп — ось Париж; натовп — його фізіономія, натовп — його зміст, багатство, сила...», «...всю ніч невпинно гримить і хвилюється паризький натовп. Крізь неспокійний свій сон ви ще о 3 годині чуєте чийсь веселі пісні, гостроти на всю вулицю, метушню вічних вуличних анекдотів, стукіт карети, лякання бичів. Не знаю, коли сплять у Парижі»⁷⁰⁰. Створений Є. Марковим образ міста за змістом майже не відрізнявся від більш ранніх його описів, поданих О. Краснокутським.

Цей шалений ритм, у якому жив Париж, іноді лякав, а іноді захоплював мандрівників. Так, українська і французька художниця Марія Башкирцева нотувала: «Шум Парижа, цей величезний, як місто, готель, з усіма цими людьми, що вічно ходять, говорять, що читають, витріщаються — голова йде обертом! Я люблю Париж, і серце моє б'ється. Я хочу жити швидше, швидше, швидше»⁷⁰¹.

Не лише натовп вирізняв Париж серед інших, як європейських, так і українських, міст. Вражала мандрівників і кількість різного транспорту, що рухався його вулицями. Олександр Краснокутський вказував, що до екіпажів, які винаймають, належать *Voitures de remise* (двомісні карети), *Voitures de place* (чотиримісні карети або фіакри), *Voitures hors de Paris* (карети для пересування

за межами міста). Він зазначав: «Усі ці екіпажі у великій кількості з ранку до вечора знаходяться у стані готовності й розташовані на визначених для них вулицях»⁷⁰².

У цьому сенсі за пів століття місто майже не зазнало змін. У 1860 р. К. Галаган (старша) характеризувала Париж так: «Їзда безкінечна, метушня»⁷⁰³. Такі самі враження від міста транлював і Є. Марков. Він нотував: «Омнібуси їдуть один за одним, не перериваючись, не зупиняючись, як ланки нескінченного ланцюга, з ранку до ранку, по всіх вулицях, великих і малих... а навколо омнібусів, попереду їх, позаду їх, їдуть фіакри, ландо, карети, і тече невичерпна піший натовп... о першій годині ночі ще галас, крик і стукіт екіпажів, як удень»⁷⁰⁴.

Незважаючи на натовпи людей і безліч транспортних засобів, Париж справляв враження охайного і доглянутого міста, принаймні на тих мандрівників, які не заглиблювалися у його нетрі. Зокрема, К. Галаган (старша) у вересні 1860 р. писала: «Приємно дивитися, як тут, і взагалі, дотримуються чистоти не лише у дворах, які підмітають і навіть миють, тому що вони вимощені каменем, але вулиці метуть, біля кожної лавки і лавочки миють тротуар, віконця миють, від того все видається новеньким і гарним, екіпажі вимиті як нові»⁷⁰⁵.

Замилувувала її у міському просторі й безліч квітів і дерев. Мандрівниця зазначала: «Що мене тут дивує, так це що у Парижі так багато квітів, тепер уже осінь, холодно, проте усе зелено, і квітів різних [багато], не лише у садах, але й у двориках біля будинків, які бачиш з вулиці лише через ворота, усе наповнено квітами і зеленню, насадженими у горщиках...»⁷⁰⁶.

Поряд із бурхливим життям, «дзиччання автомобілів і штовханиною у метро», у вечірній час Париж пропонував відвідувачам і містянам затишні кафе і ресторани. Зокрема, М. Ковалевський згадував: «Розмістився я навпроти Сорбонни, ходив обідати у невеличкий ресторан на бульварі С.-Мішель, зустрічався тут з російськими студентами й особами, які залишилися при російських університетах для підготовки до професорського звання»⁷⁰⁷.

Постійно на паризьких вулицях мандрівників супроводжувала музика. Тут лунали звуки шар-

⁶⁹⁹ Марков Євгеній — письменник і мандрівник, етнограф і кримознавець, випускник Харківського університету, директор училищ Симферопольської гімназії.

⁷⁰⁰ Марков Е. Вавилон. Собрание сочинений. Т. II: Путешествия и педагогика. Санкт-Петербург, 1877. С. 1–3.

⁷⁰¹ Башкирцева М. Дневник Марии Башкирцевой. Пер. с фр. под ред. Л. Я. Гуревича. Москва, 1890. С. 39.

⁷⁰² Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 15–16.

⁷⁰³ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁰⁴ Марков Е. Вавилон... С. 3.

⁷⁰⁵ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 366.

⁷⁰⁶ Там само. С. 369.

⁷⁰⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания, Москва, 2005. С. 121.

манки, «ніжні, як дзвіночки Ванди Ландовської»⁷⁰⁸, і спів жебраків, які тут ніколи не просять милостиню, не надавши наперед істинного задоволення романсами, під звуки скрипки!»⁷⁰⁹. Занурення у життя міста формувало уявлення й про його жителів. Своєрідний ментальний портрет пересічних парижан змалював Олександр Краснокутський: «Вони дуже люб'язні, добрі і покірні — коли приборкані силою суворості. Схильні до вигадок і винаходів всякого роду; працьовиті, — і разом пристрасні до задоволень. Усім захоплюються без міри — все зневажають і в усьому мінливі. Обдаровані талантами, чудовим смаком і кожну чужу річ, глузуючи, засуджують. У нещастях байдужі; у неволі веселі. Цікаві та безтурботні до крайнощів. Дотепні і хоробрі... Відмінно здатні до наук, мистецтв і до знань усіх галузей»⁷¹⁰.

Ще однією особливістю парижан було глибоке зацікавлення політикою і суспільними процесами. Щоб утамувати цю «спрагу», на допомогу місцевим жителям прийшла періодична преса. У другій половині 19 ст. майже в усіх перехожих на паризьких вулицях можна було побачити газету «Фігаро». Костянтин Скальковський зазначав, що лише за рік її тираж зріс удвічі. За цей час було продано примірників на 350 тис. франків⁷¹¹.

Дивувало мандрівників і становище жінки у суспільстві. По-перше, значна частина з них була задіяна у родинному бізнесі. Зокрема, К. Скальковський зазначав, що уся бухгалтерія, яка стосувалася дрібної торгівлі, перебувала під їхнім контролем. Мандрівник писав: «Вони тримають перо, у той час як чоловік міряє аршином полотно»⁷¹².

По-друге, широко побутувало у суспільстві утриманство. Таких жінок називали кокотки і гризетки. Досить делікатно К. Талаган (старша) писала: «... мені ніколи не подобалося порожнє життя, а тут воно, принаймні у дам, абсолютно пусте. Ніколи б не хотіла бути французенкою і належати до цієї нації»⁷¹³. Значно пізніше вже К. Скальковський характеризував це явище так: «Жінки з низів беруть приклад з вищого світу і намагаються здобути утримання». На підтвердження цих слів мандрівник навів оповідку, яка побутувала серед місцевих: «коли консьержеві сказали, що його донька надзвичайно красива, він

з гордістю відповів, що так і має бути, адже моя дружина була коханкою генерала»⁷¹⁴.

Це явище розлого описане й у щоденниках Максиміліана Волошина. Для нього було незвичним і незрозумілим, як жінки, які мають дітей і певний соціальний статус і не належать до повій, просять гроші за ніч. Ще більш його дивувало, що вони вважали цілком нормальним заробляти у такий спосіб.

Щоденник М. Волошина містить багато згадок про паризьких жінок і їхнє прагнення до утриманства. Свій досвід він описував так: «Дорога до її будинку — це катування. Знову ми входимо по темним сходах. Вона заходить в контору і довго тупцює, потім ми йдемо в її кімнату, тільки не стару, а іншу — значно вище, менше і брудніше. “Ти мені даси знову 20 франків?” — запитує вона ніжним голосом. У мене всього 20 в кишені, і це всі мої гроші. Крім того, я чув, що двадцять франків — то занадто велика ціна. І я кажу: “Ні, я сьогодні не можу тобі дати більше 10 франків”. Вона відразу робить сердите обличчя і діловим голосом каже, що за 10 франків вона не може. Близькість її тіла вже засліплює мене. Йде огидний торг, і я все ж таки залишаюся»⁷¹⁵.

Про це явище писала й «Фігаро» у популярному на той час жанрі фельетону. Коротку цитату з однієї з таких статей навів у подорожніх записках К. Скальковський: «Ти знаєш, говорила одна жінка іншій, — що мій чоловік настільки мені невірний, що я не певна, що усі мої діти від нього»⁷¹⁶.

Проте заможних «спонсорів» шукали не лише жінки. Мандрівник зауважував, що «у молодих аристократів мрія — одружитися з американкою або єврейкою» і таким чином отримати статки. Він зазначав, що часом між молодими людьми, які претендували на руку однієї й тієї ж дами, укладалися парі, хто одружиться з нею⁷¹⁷. Власне тому характерними для паризького суспільства були нерівні за віком шлюби, коли дама за 50 років була пошлюблена із чоловіком від 18 до 40.

Упродовж усього 19 ст., незважаючи на історичні злами і війни, місто ритмічно «дихало» торгівлею. Ще на початку сторіччя Олександр Краснокутський писав: «при усіх будинках знаходилися заможні лавки з різними товарами. Срібні й галантерейні ряди блищать на кожній вулиці —

⁷⁰⁸ Ландовська Ванда — польська піаністка і музичний педагог, яка докладала значних зусиль до відродження популярності гри на клавесині і музики для цього інструмента. Упродовж 1900–1912 рр. працювала у Парижі, викладала у «Schola Cantorum». У 1909 р. нею було видано книгу «Musique ancienne».

⁷⁰⁹ Лукомский Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа. Санкт-Петербург, 1912. С. 131–132.

⁷¹⁰ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 77–78.

⁷¹¹ Скальковский К. А. В Париже... С. 16.

⁷¹² Там само. С. 224.

⁷¹³ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 370.

⁷¹⁴ Скальковский К. А. В Париже... С. 226.

⁷¹⁵ Волошин М. А. Журнал путешествия. Дневник 1901–1903. История моей души. Том 7.1, Москва, 2006. С. 126–127.

⁷¹⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 228.

⁷¹⁷ Там само. С. 225.

художники і усякі промисловці позначаються багаточисленними вивісками, які рясніють на усіх будинках»⁷¹⁸.

Схожі враження від міста мала й уже згадувана Катерина Ґалаган. Вона писала: «Магазинами наповнене усе місто без перебільшення, освітлене так, що на вулиці можна читати, з усіх боків, від самого в'їзду до міста, починаються магазини й тягнуться по усьому місту, майже не перериваючись. Коли бачиш це, то позаздриш заможності не одного міста, але й держави, усе це національне, усі торговці — французи, за виключенням кількох торговців англійців, проте усе це залишається у Франції, усі зароблені гроші, тоді як унаслідок у Петербурзі, у Москві й навіть по інших торговельних містах усі магазини іноземні, поодинокі наші, усі гроші заробляються і вивозяться ними у свої країни, а не залишаються у Росії»⁷¹⁹.

Своєрідним «епіцентром» тогочасної паризької торгівлі була вулиця Ріволі⁷²⁰. Її атмосферу було детально описано Є. Марковим. Мандрівник зазначав: «Ви йдете вулицею Ріволі, найдорожчою, наймоднішою; ви бачите розкішний магазин, залитий світлом, стіни якого — одне величезне дзеркало: ви поглядаєте на блискучу виставку його витончених дрібниць і прочитуете на ярлику: "tout l'étalage à 50 centimes"⁷²¹; багато, багато "à un franc..." Є капелюхи у 50 сантимів, є річні газети у 3 франки, є фрачні пари у 10 франків. Мабуть, є і будинки в 1 наполеон». Зрештою, він підсумовував що: «Магазини Парижа — один з отруйних винаходів цивілізації»⁷²².

Мало хто з подорожуючих Францією відмовляв собі у задоволенні побувати у паризьких крамницях. Не виключенням була й Марія Лучицька. Свій цікавий досвід вона виклала у власних мемуарах. Мандрівниця згадувала: «...я поїхала у велику універсальну крамницю "Au bon marche"⁷²³. Придбавши усе необхідне, я страшенно розгубилася, коли продавець задав мені звичне питання: "Куди посилати покупки, Мадам?"». Мандрівниця опинилася в скрутній ситуації, бо не могла прига-

дати назву вулиці, на якій проживала. Не допомогло й те, що управляючий приніс довідник з адресами усіх готелів Парижа. Порятував становище кравець, у якого вони з чоловіком замовляли одяг. Той повідомив адресу, куди зрештою і було надіслано придбані речі⁷²⁴.

На напрямки розвитку торгівлі й бізнесу значною мірою впливала мода. Ще на початку 19 ст., описуючи парижан, О. Краснокутський нотував: «Вони полюбують чепурність, пишність, велич, розкіш... Багато хто користується білилами, рум'яном і натирається духмяними ароматами, якими крамниці у Парижі наповнені. Цілоденно займаються модним туалетом. До вух іноді вішають сережки»⁷²⁵.

У подальшому гонитва за модою лише набирала обертів. Костянтин Скальковський згадував, що на середину 80-х рр. 19 ст. за нею стежили й намагалися встигнути усі, незалежно від статків і приналежності до тих або інших верств суспільства. Паризькі чоловіки дефілювали вулицями у вбранні, яке відшивалося з німецької тканини за англійським кроєм. Жінки у одязі, дотримувалися не лише певних фасонів, але й кольорів. Наприклад, у сезоні 1885 р. у моді був яскраво жовтий. Тому на кожній з жінок був капелюшок цього кольору⁷²⁶.

Вишуканим смаком вважалися батистові сорочки, білі панталони, оторочені чорним мереживом, короткі корсети і відсутність нижньої спідниці⁷²⁷. Мандрівник нотував, що заміжня жінка не могла собі дозволити носити сукню, яка була б дешевшою за 600–1000 франків, і парасольку не менш ніж за 100–200 франків. Жінка, яка себе цінувала, замовляла суконь на суму в 20 тис. франків на рік. Не усі, навіть заможні, мали такі кошти, проте швачки залюбки надавали кредити з розрахунком, що доля буде прихильна до замовниці і з'явиться той, хто сплатить ці борги⁷²⁸.

Модним вважалося й одягнутися у дороге хутро. Проте його могли собі дозволити лише надзвичайно заможні парижани. Тому на широкий

⁷¹⁸ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 8.

⁷¹⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 366.

⁷²⁰ Вулиця «Ріволі» — одна з найдовших вулиць Парижа. Має назву на честь однієї з перших перемог Наполеона у битві при Ріволі, що відбулася 14–15 січня 1797 року. Вона простягалась на три кілометри паралельно до річки Сени. Традиційно це комерційна вулиця, крамниці якої і на сьогодні пропонують провідні модні бренди.

⁷²¹ З французької — «усе по 50 сантимів».

⁷²² Марков Є. Вавилон... С. 4.

⁷²³ «Бон Марше» (*Au Bon Marché*) — паризький універмаг, заснований у 1838 р. братами Полем і Жюстеном Відо. На початок свого існування це був невеличкий магазин, який мав усього чотири відділи: галантереї, тканин, матраців і парасоль. У 1852 р. брати Відо об'єдналися з подружжям Аристидом і Маргарит Бусіко. Партнери й запропонували концепцію універсального магазину з широким асортиментом, низькими цінами, які зазначалися на цінниках, безпосереднім доступом до товарів і можливістю повернення придбаного.

⁷²⁴ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX — початок XX ст.) / упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О. О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань. Київ, 2007. С. 310.

⁷²⁵ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 78.

⁷²⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 95.

⁷²⁷ Там само. С. 96.

⁷²⁸ Там само. С. 210.

загал популярності набуло хутро кролика, яке фарбували у різні кольори і залежно від обробки продавали як куницю чи бобра. Скальковський також зазначав, що «котикову муфту», яка коштувала 120 франків, було зроблено з хутра кішки вартістю у 6 франків⁷²⁹.

Значний вплив на паризьку моду мали також американки, які у значній кількості відвідували місто. Саме вони запровадили попит на цінні подарунки, діаманти й золоті прикраси. Проте за цією модою більшість жителів Парижа не встигали. Дивувала К. Скальковського й «мода на гріхи». Він стверджував, що надзвичайного поширення набули інтимні стосунки між жінками, вживання морфіну і напоїв, які містили настоянку кока-кола.

Мода швидко збагачувала тих, хто надавав відповідні послуги. Зокрема це стосувалося аптекарів, що поширювали морфін і різноманітні настоянки, швачок і особливо перукарів. Костянтин Скальковський наводив приклад: «частина парижанок була переконана, що ніхто краще не робить зачіску, ніж перукар Марсель; він став брати за послуги 500 франків, хоча такі ж послуги у інших становили 5 франків. За кілька років став мільонером»⁷³⁰.

Зрештою, про значення фінансів у житті французького суспільства мандрівник писав: «У Парижі усе можливо придбати за гроші. Якщо бажаєте переконатися у вірності дружини — наймаєте за 20 франків людину, яка буде цілодобово слідкувати за нею і звітувати, бажаєте, щоб ваша книга отримала позитивну рецензію, — 1200 франків. Бажаєте зробити рекламу у пресі — 40 франків за рядок»⁷³¹.

На початку 20 ст. міський простір, у зв'язку із стрімким розвитком промисловості, зазнав суттєвих змін. Георгій Лукомський писав: «Ділові люди і різні торгівці у певні часи заповнюють маєтки, які належать обраним людям; похмурий натовп робітників у роздертому одязі й учні у чорних блузах тепер тут головні жителі. Тепер quartier du Temple⁷³² заселений переважно ювелірними фабрикантами, торговцями хімічними продуктами, бонбоньєрками, гірляндами і усілякими дрібницями»⁷³³.

Привертав увагу мандрівників й архітектурний образ Парижа. Олександр Краснокутський писав: «Чудові готичні будівлі... височіють

блиском древнього мистецтва, являють такі собі святилища Геніїв, де науки і пізнання наближаються до досконалості»⁷³⁴.

Проте на тлі знайомства з античною італійською, а також готичною німецькою, архітектура Парижа не викликала неімовірного захоплення. Слід відзначити, що атмосфера і повсякденне життя міста затьмарювали його архітектурний образ. Однак частина мандрівників усе таки вдавалася до опису його архітектурних пам'яток. І жоден з них не міг пройти повз Собор Паризької Богоматері (Notre-Dame). Його детальний опис залишив Олександр Краснокутський. Він писав: «Цей храм, найбільший з усіх пам'яток у Європі, має завдовжки 69, завширшки 24, а заввишки 17 сажнів⁷³⁵. На вершині бічних воріт височіють дві найвищі чотирикутні дзвіниці, в 34 сажні заввишки. Щоб зійти на них необхідно здолати 389 сходинок... Сто двадцять стовпів підтримують склепіння. Хори і притвори з'єднуються з подвійними бічними прибудовами і з безліччю приділів. Увесь величезний будинок освячується 113 чотирикутними і ще трьома великими круглими вікнами»⁷³⁶.

Децо інші враження від архітектурної споруди мав М. Рігельман. Його увагу привернула швидше музика, яка лунала у соборі, ніж сама будівля. У 1858 р. він писав: «Сьогодні, у день католицького Благівіщення, я був у Notre Dame de Paris, приваблений оголошенням про святкове богослужіння. З того розпочалося, що за вхід за якусь перегородку з мене взяли 1 франк (усі, хто не міг, заплатити, залишалися у тісному і віддаленому кутку храму) ... Зсередини церква піддається оновленню, тобто фарбуванню з різними узорами, які вирізняються достатнім несмаком... Величезний оркестр і хор півчих (усього, я думаю, 200 осіб) були розміщені обік, неподалік від головного вітваря. Усі всілися на стільцях і лавках як на концерті, і розпочалася меса, музика якої — нового творіння Гуно. Виконання було чудовим; могутні звуки інструментів і голосів лунали під склепінням з чудовою стрункістю і виразністю; ... композиція була грандіозною, з почуттями і чудовими мелодіями»⁷³⁷.

Зрештою, мандрівник резюмував: «Зовнішній вигляд Notre Dame не вплинув на мене, попри очікування, можливо тому, що прибирання його вікової плісняви позбавило його похмурого поетичного характеру, без якого, здається, не можуть

⁷²⁹ Скальковский К. А. В Париже... С. 97.

⁷³⁰ Там само С. 226.

⁷³¹ Там само. С. 196–197.

⁷³² Бульвар дю Тампль — один з паризьких бульварів, який було закладено у 17 ст. Назву він отримав від середньовічної фортеці Тампль, яку спорудив орден тамплієрів. Уславився бульвар значною кількістю театрів і різноманітних кафе.

⁷³³ Лукомский Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 131.

⁷³⁴ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 8.

⁷³⁵ Вочевидь мова йде про так званий триаршинний (казенний) сажень. 1 сажень=216 см.

⁷³⁶ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 17.

⁷³⁷ Ригельман Н. Три поездки за границу. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К. 1871. С. 280.

обійтися готичні пам'ятки; це я відчував, оглядаючи Кельнський собор»⁷³⁸.

Проте, окрім собору, й інші архітектурні пам'ятки викликали зацікавлення мандрівників і мандрівниць з Наддніпрянщини. Так, у 1860 р. Катерина Галаган нотувала: «Ми були у церкві Madeleine — дуже добра, проте не схожа на церкву: 1) образів немає, а на місці образів усі скульптури — білого мармуру статуї Спасителя, Божої Матері та інші на вітарях. Внутрішність, як колони, так і стіни, — мармурові, ззовні усі колони білого каменю, і фасад скоріше схожий на театр, чим на храм, тим більше, що на ній немає хреста, не може зовсім зрівнятися з нашою Ісаакієвською церквою»⁷³⁹.

У архітектурному сенсі образ Парижа значним чином змінила франко-пруська війна 1870–1871 р. Максим Ковалевський, який приїхав до міста на навчання, майже відразу після її завершення, згадував: «Париж носив ще сліди нашестя прусаків, яке відбулося нещодавно, і пережитої міжусобної війни. Частина Булонського лісу, яка прилягала до Сени, було зрубано, і вона пішла на опалення квартир... Там, де тепер стоїть величезна будівля вокзалу Орлеанської дороги, красувалася напівзруйнована і деінде заросла мохом будівля Рахункової палати. Палац Сен-Кло також був у руїнах. Їздили оглядати ті частини парку Бюгг-Шамон і кладовища Пер-ла-Шез, де відбувалися останні криваві зіткнення комунарів з версальцями»⁷⁴⁰.

Наслідки протистояння фіксувала й М. Лучицька. Вона нотувала: «Проїшло вже більш ніж чотири роки спокійних часів, а між тим обидві пережиті війни ... залишили у ньому виразні сліди. Багато будівель було зруйновано. Хоча уламки вже встигли вивезти, і більша частина вулиць отримала свій колишній зовнішній вигляд, витончений і гарний вигляд висококультурного міста, проте руїни здіймалися місцями поряд з будівлями, які цілком збереглися, що мали унікальну архітектуру, притаманну лише Парижу»⁷⁴¹. Проте поступово місто оживало.

На межі 19–20 ст. мандрівників особливо приваблював так званий «Старий Париж». Вони бажали бачити на власні очі простір, де творилася історія Франції. Тут знаходилася резиденція короля й його двору, а згодом центр політичного

життя буржуазії. Георгій Лукомський згадував: «гуляючи по Marais, бачиш Париж часів Генріха IV й Людовіка XIII; підеш до нашого посольства, rue de Grenelle — вступаєш у ціле особливе місто часів Людовіка XIV і Людовіка XV; квартал навколо церкви Saint-Séverin мало чим змінився з часів Карла VII й Людовіка XI»⁷⁴².

«Старий Париж» викликав захоплення і у М. Башкирцевої. Вона писала: «Що справді чарівно в Парижі, так це “старий Париж”, і, проживаючи тут, можна почуватися щасливим лише за умови не бачити всіх цих бульварів, Єлисейських полів, усіх цих нових прекрасних кварталів, які я проклинаю, які мені нестерпні. Але там — у Сен-Жерменському передмісті — відчуваєшся зовсім інакше»⁷⁴³.

Оглядаючи архітектурні шедеври, мандрівники з Наддніпрянської України мимоволі порівнювали їх з пам'ятками своєї батьківщини. Зокрема, Г. Лукомський писав: «Задумливий Батуринський палац»⁷⁴⁴ у своєму усамітненні на високому березі Сейму, величчю своєї потужної колони, усією красою свого зодчества — не менш ошатний, ніж найкращі споруди Парижа!»⁷⁴⁵.

Привертала увагу подорожуючих і Ейфелева вежа, яка переважною більшістю іноземців сприймалася як окраса Парижа. Проте далеко не усі були у захваті від витвору інженерного мистецтва. Зокрема, К. Скальковський, який мав можливість спостерігати за процесом її спорудження для Всесвітньої виставки, висловив критичне ставлення до споруди: «Ейфелева вежа — дичина неможлива»⁷⁴⁶. Її будівництво він оцінював як марнотратство, бо, на його думку, вона не мала ані художньої, ані практичної цінності, а витрати становили 6 млн франків. Не переконувало його й те, що з вежі відкривалися чудові краєвиди на місто. Мандрівник вважав, що Париж має достатньо будівель, з яких його можна оглянути. Із подивом він нотував: «Інженери говорять про перемогу механіки, проте після американських мостів через річки і протоки металевими спорудами вже нікого не здивуєш»⁷⁴⁷.

Безперечно, упродовж другої половини 19 — початку 20 ст., приваблювали подорожуючих й інші сфери французької культури. Наприклад, зберігалася постійна увага до театру і творчих експериментів акторів. Неможливо було собі уявити,

⁷³⁸ Ригельман Н. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К. 1871. С. 283.

⁷³⁹ Йдеться про Ісаакієвський собор у Петербурзі. «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁴⁰ Ковалевський М. М. Моя жизнь: Воспоминания, Москва, 2005. С. 134.

⁷⁴¹ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких... С. 281.

⁷⁴² Лукомський Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 9.

⁷⁴³ Башкирцева М. Дневник Марии Башкирцевой... С. 321.

⁷⁴⁴ Йдеться про палац українського гетьмана Кирила Розумовського у Батурині — пам'ятку архітектури доби класицизму, архітектор Ч. Камерон.

⁷⁴⁵ Лукомський Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 15.

⁷⁴⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 197.

⁷⁴⁷ Там само. С. 197.

щоб той, хто прибув до Парижа, не відвідав хоча б однієї з тих різножанрових вистав, які пропонували глядачеві різні театральні майданчики. Катерина Галаган (старша) писала синові Григорію: «учора були ми у театрі на п'єсі, яку дають щоденно вже кілька місяців, і завжди театр повний. Ти можеш уявити собі, що це за дурниці, а між тим настільки смішно, що усі регочуть, і це кілька актів, з різними дійствами чарівними, декорації чудові. П'єса називається "Pied de mouton"⁷⁴⁸ («Бараняча нога»)⁷⁴⁹. Незабутнє враження на мандрівницю справила й італійська опера. Вона писала: «Чудова опера італійська тут, необхідно віддати належне Парижу, що нездар не терпить, хоча Марію вже втрачає голос, проте співає ще й грає чудово!»⁷⁵⁰.

На початку 70-х рр. театральне життя захопило й М. Ковалевського. Він згадував: «Вважаючи себе великим театралом, я виділяв не один вільний вечір для відвідування Французької комедії, де у той час ще грали Брессон, Го, Мадлен Броган, Наптам Арно, обоє братів Коклені, Делоне і розпочинала свою блискучу кар'єру Сара Бернар. Я побачив її уперше у п'єсі "Сфінкс". Обидві головні ролі були зайняті молодими актрисами, — красунею Круазет і порівняно не гарною Сарою. Проте усю цікавість глядачів викликала остання, не лише своїм дивовижним голосом і чудовою декламацією, але й незвичайно реальною грою...»⁷⁵¹.

У свою чергу К. Скальковський зазначав: «...у театрах новинки — "Fantasio", "Roi Carotte", "Rabagas"». Остання з перелічених вистав (авторства В. Сарду), на його думку, була однією з найкращих у жанрі політичної сатири⁷⁵². Увагу К. Скальковського привернув і дебютний виступ молодій співачці Жюдік⁷⁵³, який відбувся у опері "Le roi Carotte"⁷⁵⁴. Вона вразила мандрівника не лише талантом, але й «чорними очима й тонкою талією»⁷⁵⁵.

Користувався популярністю у мандрівників з Наддніпрянської України паризький балет. За твердженням К. Скальковського, моду на нього було запроваджено Еден-театром⁷⁵⁶. Катерина Галаган (старша) нотувала: «Балети тут теж більш витончені, ніж наші, хоча я взагалі ніколи не любила й не люблю балетів, окрім Таліоні⁷⁵⁷, проте тут від першої до останньої танцівниці добрі, у нас в кінці наставлені різні, аби робили фігуру»⁷⁵⁸.

Окрім класичного балету і жителі, і гості Парижа надзвичайно цікавилися й етнічними танцями. У "Buffalo Bills" показували первісні танки індіанців, у "Jardin de Paris" — канкан, іспанські — у "Nouveau Cirque"⁷⁵⁹. Окрім того, збирали публіку й алжирські, туніські, єгипетські й інші, екзотичні для європейців, танці⁷⁶⁰.

Надзвичайно популярними у другій половині 19 ст. були циркові вистави. Ними захоплювалися переважно ті, хто не належав до вищих станів. Не в усіх мандрівників з Наддніпрянської України цирк викликав бурхливі емоції. Зокрема Катерина Галаган (старша), яка відвідала таку виставу у 1860 р., писала: «Третього дня ми були у цирку, добре їздять, проте надто дивовижного нічого немає»⁷⁶¹. Однак циркові вистави були досить різними. Часом відбувалися й дійства виключно для обраних. К. Скальковський згадував, що біля Булонського лісу також було облаштовано ошатний цирк. Він давав дві вистави на рік. На них запрошувалися лише обрані. Одна вистава давалася для кокоток (утриманок), інша — для світських дам. Опісля вистави власник для знайомих влаштовував спеціальну вечерю. Скальковський писав, що відвідав цей цирк у 1887 р., як він сам зазначав, у день «для порядних дам»⁷⁶².

Таким чином, упродовж 19 — на початку 20 ст. Париж неодноразово ставав об'єктом уваги мандрівників з Наддніпрянської України. Подорожні записки фрагментарно висвітлювали окремі

⁷⁴⁸ «Le Pied de mouton» — феєрія французького драматурга Е. Креміо. Прем'єра відбулася у паризькому театрі Порт-Сен-Мартен 8 вересня 1860 р.

⁷⁴⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 374–375.

⁷⁵⁰ Там само. С. 387.

⁷⁵¹ Ковалевский М. М. Моя жизнь... С. 137.

⁷⁵² Скальковский К. А. В Париже... С. 10–11.

⁷⁵³ Анна Жюдік (справжнє ім'я Анна-Марі Дам'єн) — французька оперна співачка й засновниця одного з напрямків французького шансона. Уславилась виступами у «Срібному келесі» Леона Вассера. Була добре знайомою російській публіці своїми виступами у Санкт-Петербурзі

⁷⁵⁴ «Le roi Carotte» («Король Моркви») — опера-буфф-феєрія на чотири дії, музика Жака Оффенбаха, лібрето Вікторієна Сарду (написане до поразки Франції у франко-пруській війні, висміювало бонапартистів, монархістів і республіканців). Прем'єра опери відбулася 15 січня 1872 року.

⁷⁵⁵ Скальковский К. А. В Париже... С. 16.

⁷⁵⁶ Там же. С. 125.

⁷⁵⁷ Марія Таліоні — видатна італійська балерина і педагога. У Парижі виступала у театрі «Порт-Сен-Мартен».

⁷⁵⁸ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 387.

⁷⁵⁹ Nouveau Cirque («Новий цирк») — цирк на вулиці Сент-Оноре, 251 у Парижі. Відкритий 12 лютого 1886 р. Належав Джозефу Оллеру, співзасновнику Мулен Руж.

⁷⁶⁰ Скальковский К. А. В Париже... С. 125–126.

⁷⁶¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁶² Скальковский К. А. В Париже... С. 128.

аспекти життя міста. З цих мозаїчних елементів і створювався його цілісний образ. Найчастіше мандрівники вдавалися до описів міських ландшафтів, атмосфери паризьких вулиць, архітектурних пам'яток, соціальних явищ, які були мало поширені чи взагалі відсутні у Російській імперії. Найбільше уваги приділялося трансляванню власного романтичного захоплення містом. Проте зрідка траплялися й спроби своєрідних наукових досліджень, які спиралися на географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості,

що їх автори подорожніх записок запозичували із розвідок, здійснених попередниками, матеріалів французької преси, офіційних публікацій урядових установ і органів самоврядування. Образи Парижа, створені мандрівниками з Наддніпрянської України, є суб'єктивно-емоційними. Проте вони дають можливість визначити основні тенденції розвитку міського простору у зазначений період і охарактеризувати як зовнішні зміни, так і зрушення у соціальному середовищі, що відбулися упродовж століття.

REFERENCES

- Bashkirtseva, M. (1890). *Dnevnik Marii Bashkirtsevoy*. Moscow [in Russian].
- Boyer, M. (2002). *L'invention de la Côte d'Azur: l'hiver dans le Midi* [in French].
- Budzar, M. & Kovalov, E., comps. (2019). "My vyikhaly z Sokyryntsiiv...": *trevelohy rodyny Galaganiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Voloshin, M.A. (2006). *Zhurnal puteshestviia. Dnevnik 1901–1903. Istoriiia moei dushi*, Vol. 7.1, Moscow [in Russian].
- Kovalevskii, M. M. (2005). *Moia zhizn: Vospominaniia*. Moscow [in Russian].
- Krasnokutskii, A. (1819). *Vzgliad russkogo ofitsera na Parizh, vo vremia vstupleniia gosudaria imperatora i Soiuznykh voisk v 1814 godu*. Saint Petersburg [in Russian].
- Lukomskii, G. K. (1912). *Progulki po starym kvartalam Parizha*. Saint Petersburg [in Russian].
- Markov, Ye. (1877). *Vavilon. Puteshestviia i pedagogiia*. Vol. II, pp. 1–45. Saint Petersburg [in Russian].
- Novikova, O. O. (Ed.). (2007). *Ukrainoznavchi studii ta memuary Ivana i Marii Luchytskykh (kinets XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Niqueux, M. (1994). La France et les Français vus par les voyageurs russes (XVIII–XIX siècles). *La Revue russe*, 6, 59–69 [in French]. <https://doi.org/10.3406/russe.1994.1821>
- Rigelman, N. (1871). *Tri poiezdki za granitsu*. Moscow [in Russian].
- Skalkovskii, K. A. (1902). *V Parizhe*. Saint Petersburg [in Russian].

Дата надходження до редакції: 15.01.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 26.01.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)